

2150

ԿՈՆԱՆ ԴՈՅԼ

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԴԷՊԻ ՀԱՅՐԵՆԻՔ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

(Արտատպած «ԼՈՅՍ» շարաթաթերովից)

Թարգմանեց
Նիկողայոս քն. Բոմնակեան

82

Դ--73

НАХИЧЕВАНЬ Н.Д.
Типографія С. Я. Авакова
1911 г.

Նոր-նախընկան
Տղմալե Ս. Յ. ԱՅԼԵՆԻՅԻ
1911 թ.

APM.
2-511a

82
7-73

ԿՈՆԱՆ ԴՈՅԼ

07 JUN 2005
2 NOV 2009

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԴԷՊԻ

ՀԱՅՐԵՆԻՔ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

(Արտատպած «ԼՈՅՍ» շաբաթաթերթից)

Թարգմանեց
Նիկողայոս ք. Բունակեան

НАХИЧЕВАНЬ Н.Д.
Типография С. Я. Авакова
1911 г.

Նոր-Նախիջևան
ՏՊԱՐԱՆ Ս. Յ. ԱԽԱԳԵԱՆԻ
1911 թ.

03 APR 2013

2150

40720-67

ՎԵՐԱԴՍՐՁ ԴԷՊԻ ՀԱՅՐԵՆԻՔ

Գարուն էր, 528 թուականին Քաղկեդոնի ասիական և Կոստանդնուպոլսի Եւրոպական ծովափի մէջտեղում մի վաճառականական փոքրիկ առաջատանաւ էր երթեկեկում: Այն առաւօտը, որի մասին մենք պիտի խօսենք, այսինքն Ս. Գէորգի տօնի օրուայ վաղ ժամին, նաւի տախտակամածի վերայ բազմաթիւ ուխտաւորներ էին խմբուել. նրանք բոլորը ուղղեւորուած էին դէպի մեծ քաղաքը, որպէսզի մասնակցեն կրօնական և աշխարհական հանդէսներին, ի պատիւ հռչակաւոր նահատակին, որովհետեւ այս տօնը արեւելեան եկեղեցուց նշանակուած բոլոր միւս տօներից առաւել նշանաւորն էր: Օրը հիանալի էր. քամին մեղմ փչում էր, հէնց դրա համար էլ նաւարկողները կատարեալ տօնական տրամադրութիւններով կարող էին հանգարտ, առանց որեւէ վրդովման ու տանջանքի հրճուելի ու զուարճանալ այն հետաքրքիր առարկաներով, որոնք պատահում էին նրանց աշխարհի ամենամեծ և գեղեցիկ մայրաքաղաքի ճանապարհի վրայ: Նաւը

անցնում էր նեղուցով. նրա աջ կողմում տարածւում էր ասիական ամիր, շրջապատուած սպիտակ ծառերով և բազմաթիւ շքեղ ու սիրուն ամառանոցներով, որոնք ծառերի կանաչների միջից երևում էին, ծածկելով զառիվայրը: Առաջից երևում էին Պրինցէական կղզիները, զբաւրոսի ալէս կանաչ, որոնք բարձրանում էին Մարմարայի խիտ շափիւղային ու կապուտակ ծովի վերայ, երբեմն էլ ծածկելով մայրաքաղաքի տեսարանը: Երբ ոտագետտանաւը իր յետեր թողեց բոլոր կղզիները, այն ժամանակ ուխտաւորները աչքի առաջ յանկարծ կանգնեց մեծ քաղաքը և ամբոխով ծածկուած տախտակամածի վերայ լսուեցին հիացմունքի ու զարմանքի ձայներ: Քաղաքը, որ դասաւորուած էր տերրամահաւորով՝ հիանալի տեսարան էր ներկայացնում: Պղնձեայ հարիւրաւոր կտուրները և ոսկեզօծ արձանները արևի ճառագայթների մէջ փայլում էին, իսկ ամենից վեր բարձրանում էր Սուրբ Սոփիայի ոսկեայ կաթողիկէն: Կոստանդնուպօլիսը պարզ երևում էր անամպ երկնքի վերայ իր հմայիչ գեղեցկութեամբ:

Փոքրիկ նաւի առջևի մասում, կանգնած էին երկու ուղևորներ, նրանցից մէկը տասը կամ տասներկու տարեկան մի սիրուն աղայ էր, սև գանգուր մազերով ու սև վառվռուն աչքերով, կեանքի ուրախութեան յոյսերով լցուած, իսկ միւսը՝ նիհար գէմքով ալեղարդ մօրուքով ծերունի էր. նա տեսնելով, որ իր պատանի ուղեկիցը մեծ հետաքրքրութեամբ ու անպատմիչ բաւականութեամբ նայում էր գէպի գեղեցիկ հեռաւոր քաղաքը և բազմաթիւ նաւերը և որոն-

ցով լցուած էր անձուկ նեղուցը, նրա խոփու գէմքը փայլեց ժպիտով:

— Տեսէք, տեսէք, բացականչեց պատանին: Ինչպիսի՜ մեծ ու կարմիր նաւեր են: Ահա նրանք դուրս են դալիս նաւահանգստից: Չերդ արժանապատուութիւն, անշուշտ սրանց նման նաւեր ամբողջ աշխարհումս չ'կան:

Ծիրունին—որ Անտիոքի Սուրբ Նիկիֆորի վանքի վանահայրն էր, իւր ձեռքը դրեց պատանու ուսին ու ասաց:

— Լև, կամաց ու ցած խօսիր, քանի որ մենք դեռ քո մօր հետ տեսնուած չենք, դրա համար մենք մինչև այդ օրը պարտական ենք պահուիլ ու խուսափել մարդկանցից: Այո, ճշմարիտ է, կարմիր մարտանաւերը գեղեցիկ են ու մեծ. դրանք կայսերական պատերազմական նաւեր են, որոնք վերադարձել են Թէոդօսիայի նաւահանգստից: Այդ կանաչ հրուանդանի յետևում երեցածը—Ոսկեղջիւրն է. ահա այնտեղ առևտրական նաւեր են կանգնում: Լև, այժմ դու քո աչքերը դարձրու շինութիւնների շղթաների վրայ. տեսնում ես արդեօք այնտեղ մեծ եկեղեցու յետևում ծովի երկարութեամբ կոթողների մի երկար շարք է երևում: Այդ—կեսարների պալատն է:

Տղան մեծ ուշադրութեամբ նայում էր ծերունու ցոյց տուած ուղղութեամբ:

Յանկարծ նա շնչաց—Եւ իմ մայրը այնտեղ է:

— Այո, Լև, քո մայրը Թէոդօրոս կայսրուհին է, և նրա ամուսինը, մեծն Յուստինիանոսը, այդ պալատումն են ապրում:

Հարցասէր տղան աչքերը յառած հայեց ծերունու գէմքին:

— Հայր Առեկաս, դուք ճշմարտապէս հաւատացած էք, որ մայրս ինձ տեսնելով պիտի ուրախանայ: Վանահայրը շուռ եկաւ, որ Հոսանէ նրա հարցական աչքերը:

— Մինք առայժմ ոչ մի բան կարող չենք ասել: Մինք կարող ենք փորձել միմիայն: Ենթադրենք որ եթէ այնտեղ քեզ համար տեղ չլինի, այն ժամանակ միշտ ուրախութեամբ կընդունեն քեզ Սուրբ Նիկիիֆորի հղբայրները թուում:

— Հայր Առեկաս, ինչո՞ւ դուք նրան հասուցիք, որ ես գալու եմ: Ինչո՞ւ դուք նրա կարգադրութեանը չսպասեցիք:

— Լեւ, պատասխանեց ծերունին, երկար ժամանակ նա քեզանից հեռու լինելով կարող էր քեզ մերժել և չընդունել, իմանալով որ մինք մտադիր ենք այցելել մօրդ, կայսերական սուրհանդակը մեզ չէր թողնի մեր նպատակին հասնելու և յետ կըդարձնէր: Բայց երբ նա քեզ տեսնէ, քո աչքերը որ այնքան նման են նրա սեպհական աչքերին, և քո գէմքը նման է այն մարդու գէմքի գծագրութեան, որին նա սիրում էր, ես հաւատացած եմ, որ կըբանայ իւր սիրտը քո առաջ, եթէ նա քարացած չէ: Մինչև անգամ ասում են թէ կայսրը ոչ մի բանում կարող չէ մերժել նրան: Նրանք դառակ չունին, և քո առաջը Լեւ, մեծ ապագայ կայ: Տես, երբ այդ օրերին հասնես, մի մոռանար Սուրբ Նիկիիֆոր վանքի թշուառ հղբայրների, որոնք ընդունեցին քեզ, երբ դու ամբողջ աշխարհում բարեկամներ չունէիր...

Ծերունի վանահայրը խօսում էր մի առանձին աշխոյժով և թէև աշխատում էր ցոյց տալ ուրախ տրամադրութիւն, բայց որքան նա մօտենում էր մայրաքաղաքին, այնքան էլ նրա խռոված ու յուզուած գէմքի վրայ նկատուում էր մի ինչ որ կասկած՝ իւր մտքումը դրած գործի յաջողման նկատմամբ: Այն, ինչ որ Անտիօքի խաղաղ վանքերում ծերունու աչքին երևում էին հասարակ, բնական, այժմ տեսնելով Կոստանդնուպօլսի ոսկեղօծ գմբէթները, որոնք վայրում էին նրա աչքի առաջ, դարձան նրա համար կասկածիլի ու անհասկանալի:

Տասը տարի դուրանից առաջ, դժբաղդ կիրնը, որի անունը արեւելքում ինչպէս նախատինք հնչում էր, և որտեղ նա յայտնի էր ինչպէս իւր գեղեցկութեամբ, այնպէս էլ իւր արատաւոր կեանքով, վանքի դարպասի մօտ, համոզեց արեւմտեաներին, առնել իւր մանուկ որդուն իրանց խնամքի տակ: Ահա այն օրից մանուկը ֆնացած էր այնտեղ: Իսկ ինքը Թէոֆորան մայրաքաղաք վերադարձաւ և բաղդի անւի շուռ գալու շնորհիւ զրաւեց գէպի իրեն Յուստիան գահաժառանգի ուշադրութիւնը, իսկ յետոյ, նորա խորին սէրը: Իւր հօրեղբոր մահուանից յետոյ երիտասարդ արքայադուինը ամբողջ աշխարհի ամենամեծ միապետը դարձաւ, և ոչ միայն Թէոֆորային բարձրացրեց կայսրուհու աստիճանին, այլ և նրան տուաւ անսահման իշխանութիւն՝ հաւասար իւր կարողութեանը և անկախ իրանից: Եւ այս կիրնը սեպհական արժանիքի զգացում ձեռք բերելով, այն ամենից կտրեց իրան, որը կապում էր նրան անցեալ կեանքի հետ, և շու-

տով ապացուցեց, որ նա կարող է լինել մեծ կառավարչունքի, առաւել հզօր և առաւել իմաստուն, քան թէ իւր ամուսինը, բայց միևնոյն ժամանակ—քարասիրտ, վրէժխնդիր և անդըրդուելի. բարեկամների նկատմամբ՝ պաշտպան ու զօրաւիգ, իսկ թշնամիների նկատմամբ՝ ահ ու սարսափ: Ահա ինչպիսի կնոջ մօտ էր գնում Հուկաս Անտիոքացին, տանելով իւր հետ նրա մոռացուած որդուն, պատանի Լևին: Եթէ թէոգորան երբ և իցէ կըմտաբերէր այն օրերը, երբ նրան թողեց Աֆրիկայի Պենտապոլսի կառավարիչ Եպիբոլան և նա ստիպուած էր ոտքով գնալ Փոքր Ասիայի միջով և թողնել իւր մանկանը արեղաների մօտ:

Նա միշտ կաշխատէր համոզել ինքն իրան, որ արեղաները անջատուած լինելով արտաքին աշխարհից, երբեք չեն կարող շփոթել թէոգորա կայսրունու անունը խղճալի պանդուխտ թէոգորայի հետ և կայսրը նրան որդու գոյութեան մասին ոչինչ չի իմանալ:

Փոքրիկ առաքաւտանաւը երբ Ակրոպոլսի հրուանդանը անցաւ, նրա առաջ ընկած էր Ոսկեղջիւրի երկայնաւուն ու կապուտակ շերտը: Թէոգորայի բարձր պարիսպը ձգուած էր նաւահանգստի երկարութեամբ; բայց այդ պարսպի ու ծովի արանքում տարածւում էր ցամաքի մի շերտ: Առաքաւտանաւը կանգնեց Սուրբ Գէորգի դարպասի մօտ և այն տեղի մաքսատան ծառայողները կարճատե խուզարկութիւն կատարելուց հետոյ, երկու ճանապարհորդներին թողեցին քաղաք:

Վանահայրը, որ քանիցս անգամ իւր վան-

քի գործերի համար եղել էր Կոստանդնուպոլսում, և քաջ ծանօթ էր տեղերին, հաստատ քայլերով էր գնում. իսկ Լևը, հրհրոցի աղմուկի ու անցնող սայլերի դղրդոցի ձայնից վախեցած և հոյակապ շինութիւնների տեսարանով յափշտակուած, բռնի էր իւր ուղեկցի լայն զգեստից և հետաքրքրութեամբ նայում էր ամեն կողմ: Նըւրաճ ծովից քաղաք բարձրացան քարքարոտ ու նեղ փողոցներով և մօտն այն բաց հրապարակը, որը շրջապատում էր Սոփիայի հոյակապ տաճարը, այն մեծ տաճարը, որ Կոստանդինոսն էր սկսել, իսկ տաճարի օրհնութիւնը կատարուելէր Սուրբ Ոսկեբերանի ձեռքով, և այդ տաճարի հիմնարկութեան շնորհիւ, Կոստանդնուպոլիսը դարձաւ արևելեան եկեղեցւոյ կենտրոն ու պատրիարքների աթոռանիստը: Բարեպաշտ վանահայրը բազմիցս խաչակնքեց երեսը, մի քանի անգամ ծունր դրեց և վերջապէս սրբավայրի մօտից անցնելով՝ շտապեց առաջ գնալ, որպէսզի կարիւրի եղածին չափ շուտ կատարէ իւր դժուարին գործը: Ուղևորները անցան մարմարեայ քարերով սայլատուած փողոցով, աջակողմում տեսան ձիարշաւների հրապարակի ոսկեղօծ դարպասը, որտեղ խմբուել էր ժողովրդի հոծ բազմութիւն, առաւօտեան եկեղեցական շքեղ հանդէսներին ներկայ լինելուց յետոյ այժմ հկել էր այդ հրապարակը աշխարհային ուրախութիւններին մասնակցելու:

Աղգաբնակութիւնը այնպիսի թափով ձգւում էր դէպի ձիարշաւարանը, որ եկուորները մեծ դժուարութեամբ կարողացան դուրս գալ այդ խառնիճաղանձ ամբոխի միջից և ուղղու-

ուեցան դէպի սև մարմարիոնից շինած ծանր կամարակապը, որ կազմում էր պալատի արտաքին դարպասը: Ներսում կանգնած էր մի պահապան զինուոր, ոսկեգօծ սաղաւարտը գլխին ու շքեղ հագնուած. նա տեսնելով եկուորների դարպասից ներս մտնելը, իսկոյն կանգնեցրեց նւրանց և իւր փայլուն նիզակովը նրանց ճանապարհը փակելով արգելից առաջ դնալ, մինչև որ սպան իրաւունք տուէր: Սակայն վանահայրը գիտէր, որ բոլոր արգելքները նրա առաջ կըխափանուին, եթէ նա յիշէ Բարսեղ ներքինու անունը, որ պալատական սենեկապետի պաշտօն էր վարում, և միևնոյն ժամանակ պարակիմոմէն էր, այսինքն կայսերական ննջարանի դրան մօտ քընող պաշտօնեայ: Եւ յիրաւի՝ այդ միջոցը ներգործեց. հէնց որ պրոտոսֆատարիի զօրեղ անունը հնչուեց, պալատական թիկնապահների գըլխաւորը զինուորներից մէկին անմիջապէս հրամայեց տանել երկու ուղևորներին Բարսեղ ներքինու մօտ: Նրանք անցան միջին, յիտոյ չհրքին պահակախումբը և վերջապէս մօտն իսկական պալատը, հիտնելով իրանց հպարտ առաջնորդին. նրանք տեսան մէկը միւսից առաւել գերազանց և առաւել շքեղ զահագորուած սենեակներ: Որ կողմը նայում էին, տեսնում էին մարմարիոն, ոսկի, թաւիշ, արծաթ, փայլուն մոզաիկա, գեղանկար քանդակներ, փղոսկրեայ մանճակաւների ծածկիչներ, վարագոյրները Հայաստանի գործուածներից էին և Հնդկաստանի մետաքսից, յատակների վերայ փռւած էին Արաբիայի գորգեր, կային իրեր Բալտիկ ծովից բերած սաթից պատրաստած. և այս ամենը հասարակ զաւառա-

ցի եկուորների առաջ փայլում ու շողշողում էին այնպէս, որ վերջապէս նրանց աչքերը սկսեցին ծակծկիլ և նրանց զգացմունքը մարդկային այդ ամենահոյակապ բնակարանի փայլից ու փարթամութիւնից պղտորուեց: Եւ ահա ոսկեայ թելերով ասեղնագործած վարագոյրները բացուեցին և զինուորը յանձնեց եկուորներին համր նեղրին, որը կանգնած էր վարագոյրի յիտնի կողմը: Այդ փոքրիկ սենեակում յիտ ու առաջ ման էր գալիս ծանր, յողթանդամ, մուգ կաշուով, ուռած երեսով մի մարդ. և երբ նրանք ... ղերս մօտն այդ սենեակը, նա շուռ եկաւ դէպի նրանց կողմը մի զզուելի ու սպառնական ժպետով: Նա իւր հաստ շրթունքներով և կախընկած այտերով յիշեցնում էր մի ճերուռի կնոջ պատկեր, բայց նրա դէմքի վրայ վառւում էին մի զոյգ սև, խորամանկ և չար աչքեր, որոնք ընդունակ էին ուրիշի մտքերը կատարելապէս ուշադրութեամբ դիտելու ու զննելու:

— Դուք, ասաց նա, իմ անուան միջոցաւ մտաք պալատ:

— Ես պարծենում եմ այն բանով, որ ամեն ոք այդ միջոցով կարող է աշխատել ինձ հասնել: Իսկ նա, ով որ առանց յարգելի պատճառի կամ կարիք ունենալու աշխատում է գալ ինձ մօտ, այդպիսին կարող չէ բաղդաւոր լինել:— Եւ նա կրկին ժպտաց այնպիսի արտայայտութեամբ, որ սարսափած պատանին ուճգնօրէն սեղմեց վանահօր լայն զգեստը:

Բայց վանահայրը քաջ ու կորովի մարդ էր: Նրան չէին վախեցնում ոչ բարձրաստիճան անձի չարագուշակ կերպարանքը և ոչ էլ նրա խօսքի-

րի մէջ հնչուող սպառնալիքները. ծերունին դնելով իւր ձեռքերը պատանի ուղեկցի ուսին, ժրպտալով նայեց ներքինու վերայ:

— Ձերդ գերադանցութիւն, ասաց նա, ես վատահուժիամբ կարող եմ ասել, որ միմիայն իմ գործի վեհութիւնը ինձ իրաւունք տուեց մտնել պալատ: Ինձ միայն յուզում է այն միտքը, որ իմ գործը չափազանց ծանրակշիռ ու խիստ կարևոր լինելու պատճառաւ չեմ կարող ոչ ձեզ յայանել և ոչ էլ ուրիշին, բայց միայն իրեն թէոդորա Կայսրուհուն: Այս խօսքերի վրայ ներքինին կախեց իր թաւամազ յօնքերը ու ասաց:

— Դուք ձեր ասածները պարտական էք ճշտիւ կատարել:— Եթէ իմ միծանունն ու ողորմած Յուստիանոս կայսրը չի արհամարհում և հաւատարմով յայտնում է ինձ իւր բոլոր գաղտնիքները, զարմանալի է, որ ես չեմ կարող ունկնդիր լինել նրա հպատակի գաղտնիքներին: Ձեր հազնուածին ու շարժումներն նայելով, ես կարծում եմ, որ դուք ասիական վանքերից մէկի վանահայրն էք:

— Դուք ճշմարիտ էք ասում, Ձերդ գերադանցութիւն:

— Ես Անտիոքիսուրբ Նիկիֆորի վանքի վանահայրն եմ: Սակայն կրկնում եմ, որ ես անմիջապէս պէտք է խօսեմ միմիայն թէոդորա Կայսրուհու հետ:

Ներքինին երբ լսեց այս խօսքերը, ուղղակի ապշած մնաց և ծերունու հաստատակամութիւնը դրդեց նրա ծայրայեղ հեռաքրքրութիւնը: Նա առաւել մօտեցաւ ծերունուն և կանգնեց նրա առջ երես առ երես: Նրա ուռած, հաստ և թուխ

ձեռները, որ նման էին սպունգի, դուրած էին դեղին յասպի քարեայ սեղանի վերայ:

— Ծերուկ, արտասանեց նա,— չկայ աշխարհումս կայսրուհուն վերաբերող ոչ մի գաղտնիք, որ կարելի չ'լինէր ինձ ասել: Եւ իմացէք, որ եթէ դուք չ'կամենաք լիովին ասել ինձ ձեր գաղտնիքը, այն ժամանակ—դուք, իհարկէ երբէք չէք կարող տեսնել թագուհուն: Ուրեմն ինչ պատճառով ես ընդունեմ ձեզ, եթէ դուք չէք բացատրում, թէ ինչ գործով գնում էք նրա մօտ: Դուք կարող էք լինել մանրքիւսներէ աղանդի հերետիկոս և հիվ իմանայ որ ձեր ծոցում թաղցրած չէք դաշոյն՝ կայսրուհուն սպանելու նպատակով:

Վանահայրը դադարեց տատանուելուց:

— Եթէ ես մի որ և է սխալ գործեմ, թող նա ձեր գլխին կատարուի, արտասանեց նա:— Արդ, լսեցէք, այս պատանին, որի անունը Լև է, թէոդորա կայսրուհու հարազատ որդին է, որին մեզ մօտ վանքում թողել էին սրանից տասը տարի առաջ, մի ամսական հասակում: Առէք այս պտղիբուռի ծրարը, նա կ'հաստատէ իմ խօսքերի բոլոր ճշմարտութիւնը:

Բարսեղ ներքինին անընդհատ նայելով Լևի երեսին, բաց արեց ծրարը:

Նա թուցիկ ակնարկ ձգեց վաւերաթղթի վրայ, և նրա դէմքի գծագրութեան վրայ արտափայլեց զարմանք ու խորամանկ դիտաւորութիւն, այդ անսպասելի տրուութիւնը իւր օգտին դարձնելու:

— Այո, ճիշտ է, որ նա կայսրուհու իսկական պատկերն է, քրթմնջաց ներքինին և յան-

կարծ հարցրեց կասկածելի եղանակով:

— Ասացէք խնդրեմ, այդ պատահական նմանութիւնը ձեր գլխում ծագած ծրագրի արդիւնք չէ՞ արդեօք:

— Ձեր հարցին, ասաց վանահայրը, միայն մի միջոցաւ կարելի է պատասխանել, եթէ ես սուտ եմ խօսում,—գուք իրան՝ կայսրուհուն հարցրէք, իսկ այժմ հաղորդեցէք և ուրախացրէք նրան, որ նրա որդին կենդանի է և առողջ:

Ծիրուհու խօսակցութեան մէջ հնչուող ամուսնի տոնը ու նրան անկեղծութիւնը, պապիրուսի ծրարն ու պատանու գեղեցիկ դէմքը փարատեցին ներքինու մտքում եղած կասկածանքի վերջին նշոյլը: Աւերթը պատրաստ էր: Բայց զրանից ինչպիսի օգուտ կարելի է քաղել: Բարսեղը կանգնած էր, բռնած իւր կղակից և խորամանկ կերպով խորհում էր այդ հարցի մասին:

— Ծերո՛ւկ,—ասաց նա, վերջապէս,—այս գաղտնիքը շատերը գիտեն:

— Բացի մեր վանքի Բարտոս սարկաւաղից պատասխանեց վանահայրը, ամբողջ աշխարհում ոչ ոք չ'գիտէ լեւի ծագման մասին:

Ներքինին վճռեց, որ եթէ մինակ ինքն միայն իմանալու լինի լեւի ծննդեան գաղտնիքը, այն ժամանակ նա, զօրեղ ազդեցութիւն կունենայ իւր իշխող տիրուհու վրայ: Նա խորապէս համոզուած էր, որ կայսրը չգիտէ Թէոդորայի որդու գոյութեան մասին, և այդ առթիւ, եթէ լուր ստանալու լինի, անկասկած նա մեծ հարուած կ'ստանայ, որը թերևս կարող է ոչնչացնել իւր ամուսնու հետ ունեցած անձնուիրու-

թեան ու սիրոյ կապը: Հետևաբար, կայսրուհին կարող է այդ առթիւ միջոցներ ձեռք առնել, որպէսզի լեւի մասին եղած լուրը չհասնէր Յուստինոս կայսեր ականջին. իսկ երբ նա ինքը Բարսեղը, կայսրուհու համախոհը կը դառնայ, այն ժամանակ նա, սիրտ կերպով նրա հետ կը մօտենայ: Այդ բոլոր մտքերը արագութեամբ անցան նրա գլխով, քանի որ նա կանգնած և ձեռքում բռնած էր պապիրուսը և նայում էր երբեմն ծիրուհու և երբեմն էլ պատանու վրայ:

Այստեղ սպասեցէք,—ասաց ներքինին ու գնաց:

Անցաւ մի քանի րոպէ: Վերջապէս սենեակի ծայրում եղած վարագոյթը բացուեց և ներս մտաւ մի կարճահասակ ժիր ու հոանդուն կին. ոսկեթել շրջապահատով, ուսին ձգած ունէր իշխանական քղամիդ, ոտքին էլ կայսերական ծիրանադոյն մուճակ: Այդ գոյնը ապացուցանում էր, որ նա կայսրուհի էր, իսկ նրա վահութեան արժանաւորութիւնը, նրա սքանչելի ու սև աչքերի մէջ վառուող իշխանական զօրութիւնը և նրա հալարտ դէմքի գծագրութեան կատարեալ գեղեցկութիւնը ցոյց էին տալիս, որ այդ Թէոդորա կայսրուհին էր, և որը չնայելով իւր հասարակ ծագմանը, դարձել էր ամբողջ պետութեան մէջ ամենավեհապանծ կինը: Նրա դէմքի վրայ այլևս չէին նկատուում այն ծաղրական ծամառութիւնները, որը սովորել էր կրկնապատկար չափանիւն Ակացիայի՝ դուստրը. անյայտացել էր նոյնպէս նրա դէմքի առաջուայ գերադասող թիթեամիտ հմայիչ զօրութիւնը. իսկ այժմ նրանում ամեն ինչ ապացուցանում էր նրա վեհ

կառավարչուհի և մեծ կայսեր արժանաւոր ընկեր լինելը: Թէոդորան մօտեցաւ պատանուին, իւր սպիտակ ձեռները դրեց նրա ուսին, և երկարատե հարցական հայեացք ձգեց այսինքն այնպիսի հայեացք, որի մէջ սկզբում կասկածանք էր արտափայլում, իսկ յետոյ, հանդիպման ուրախութիւն վայելեց և նա հայեց որդու խոշոր ու փայլուն աչքերի վրայ, որոնք երեսցին նրան իւր սեպհական աչքերի անդրադարձումը: Նա յանկարծ խիստ յուզուելով, գրկեց պատանուին և մի ակնթարթում սեղմից իւր կրծքին: Իսկ յետոյ կայսրուհու իշխանական ոյժը յաղթեց մօր ժամանակաւոր թուլութիւնը. Թէոդորան իսկոյն յետ հրեց ինքին իրանից և օրապահ սարուկներին նշան անելով հրամայեց հեռացնել սենեակից իրան այցելողներին:

Բազմեղ ներքինին մնաց, նա հայտնում էր իւր տիրուհուն, որը յուզուած ընկած էր դահաւորակի վրայ և ծանր շունչ էր առնում: Թէոդորան բարձրացնելով իւր հայեացքը՝ իւր կանացի բնազդով վայրկենաբար կարդաց ներքինու աչքերի մէջ թաքնուող սպառնալիքը:

— Ես, ասաց կայսրուհին, հիմա քո իշխանութեան տակն հմ գտնւում. — կայսրը այս մասին ոչինչ թող չիմանայ:

— Ես ձեր հաւատարիմ սարուկն եմ, — երկդիմի ժպիտով պատասխանեց ներքինին: Եթէ դուք ցանկանում էք, որ կայսրը ոչինչ չիմանայ, ո՞վ կը համարձակուի ասել նրան:

— Հապա՛ արեղան ու տղան: Ի՞նչ անենք մենք:

— Կայ միայն մի ճանապարհ... — պատաս-

խանեց ներքինին:

Կայսրուհին սարսափած հայեց նրա վերայ: Ներքինին ձեռքերով յատակն էր ցոյց տալիս: Հոյակապ պալատի տակ կար մի ընդարձակ տաճարածութիւն, որի անցքերը աղօտ լուսաւորուած էին, և այդտեղ ապրում էին կտրած լիզուներով անմեռուն սարուկներ, որոնք խաւարի մէջ յանկարծ աղաղակ ու ճիչ էին արձակում: Ահա թէ ինչպիսի տեղի վրայ էր մատնացոյց անում ներքինին... Թէոդորայի հագում առաջացել էր մի սարսափելի կռիւ: Այս գեղեցիկ տղան, նրա որդին էր, մարմինը նրա մարմնից էր, ոսկրը նրա ոսկրից... Նա այդ գիտէր: Նա նրա միակ դաւակն էր և նա բոլոր սրտով փախապում էր նրան: Հապա Յուստիանոսը: Կայսրուհին գիտէր նրա տարօրինակ մարդ լինելը: Նա մոռացել էր նրա անցեալ կեանքը: Նա նորան սրբեց իւր կայսերական հրովարտելով, որ բոլոր պետութեան մէջ տարածուել էր, և որը ասում էր, թէ նա նրա կամքի ուժով վերածնուել է: Բայց նրանք զաւակ չունէին և այդ տղայի կերպարանքը, որ իւր որդին չէր, մեծ ցաւ կ'պատճառէր նրան: Յուստիանոսը կարող էր մոռանալ նրա անցեալ խայտառակ ու ամօթալի կեանքը, բայց այս գեղեցիկ երեխան, որը նրա անցեալ կեանքի պոռուկն էր, միշտ պիտի վշտացնէր կայսրին և յիշեցնէր Թէոդորայի անցեալը: Կանացի բնազդը և կայսրին լաւ ճանաչելը կայսրուհուն թելադրում էին, որ մինչև անգամ նրա հմայիչ ոյժը և նրա մեծ ազդեցութիւնը չեն կարող փրկել նրան և մինչև անգամ այնպիսի հանգամանքներում կարող է կորչել:

CG-02704

Եւ Յուստիանոսին էլ որքան հեշտ էր Թէ-
ոգորային իր կինը դարձնելը, այնքան էլ հեշտ
էր նրանից բաժանուելը: Չնայելով, որ նա կայ-
սրունի էր, բարձր դիրք ունէր, այնուամենայ-
նիւ կարող էր ընկնել իր բարձրութիւնից, այն
ամենը, ինչ որ կարելի է աշխարհիս հրեան
ցանկանալ, նրա համար անյաողալ կատարուե-
լաւ: Միթէ արժէր այս ամենը ոտնակոխ անել:
Եւ ինչ բանի համար: Անարժան թուութեան և
անխելքութեան շնորհիւ իր մէջ ծագած յան-
կարծական սիրոյ յոյզերի համար, որ դեռ առա-
ւօտեան լուռ էր:

Ուրեմն այդ երեխայի համար կարող էր
նա կորցնել այնքան անզին բարիքներ:

— Դուք այդ բոլորը ինձ յանձնեցէք, — ա-
սաց թուխ և ուշադիր դէմքը դարձնելով դէպի
նա:

— Ուրեմն դրանց մահ...

— Այլ կերպ դուք ապահով չէք լինիլ: Իսկ
եթէ ձեր ողորմած սիրտը առաւել գթասիրտ է,
այն ժամանակ կարելի է նրանց կուրացնել և
կամ լեզունները կտրել. այդ բոլորին թագունին
հրեակայում է թէ ինչպէ՞ս երեխայի սիրուն աչ-
քերին մօտեցնում են շիկացած երկաթը և նա
յանկարծ ցնցուեց...

— Ո՛չ, ո՛չ, առաւել լաւ է մահ քան այդ...

— Ուրեմն եթէ այդպէս է թող միւսին:
Մեծ կայսրունի, դուք իմաստուն կին էք, որով-
հետեւ ճշմարիտ ապահովութիւնը ու ճշմարիտ
լուսթիւնը միմիայն մահուան մէջ է ծածկւում:

— Հապա արեղմն:

— Նոյնպէս:

— Իսկ Սուրբ Սինգլը: Չէ՞ որ նա մեծ քա-
հանայ է

Ի՞նչ պիտի ասէ այն ժամանակ պատրիար-
քը:

— Հարկադրեցէք նրա շատախօս լեզուն
լռել, իսկ յետոյ, թող ինչ ուզում են անեն:
Մենք, ինչպէս պալատում ծառայողներ, կարող
էինք իմանալ, որ նա դաւադիր էր և բռնուեց
դաշոյնը թևի մէջ, իրօք այն մարդն էր, որը նա
ինքն իրան էր անուանում...

Նա կրկին ցնցուեց ու կրկին ընկաւ բար-
ձի վրայ:

— Այլևս այդ մասին մի խօսէք և մի մտա-
ծէք—ասաց ներքինին:— Միմիայն ասէք ինձ, որ
դուք այդ ամենը իմ կամքին էք թողնում: Իսկ
եթէ դուք անզօր էք այդ ասելու, այն ժամանակ
միայն դիմով արէք և ես այդ շարժումը համա-
ձայնութեան նշան կը համարեմ:

Այդ բոլորին Թէոդորայի մոտով անցան
նրա բոլոր թշնամիների պատկերները, որոնք
նախանձում էին նրա բարձրութեանը և այն
թշնամիները, որք տեսնէին, որ արջի պահապա-
նի դուստրը կրկին գլորուեց այն անդունդը,
որից նրան բարձրացրել էին: Անշուշտ նրանց
ատելութիւնը ու արհամարհանքը կ'զօրեղանար
և նա ծաղր ու ծանակի առարկայ կ'դառնար:
Թէոդորայի դէմքը յանկարծ փոխուեց, նա բար-
կութեամբ լցուեց, նրա շրթունքները սեղմուե-
ցին:

— Ինչո՞ր կամենում էք արէք—ասաց նա:

Նոյն վայրկենին մահուան յայտարարի սոս-

կալի ժպիտը երեսին, դուրս եկաւ սննհակից: Թէոդորան խորը հառաջեց և առաւել խորը թաղուեց միտաքսեայ բարձի մէջ, կատաղութեամբ սեղմելով ու պտտցնելով նրան իր ցընցուող ձեռներով:

Ներքինին ժամանակ չ'կորցրեց. նա այդ ծանր գործը կատարելով կարող էր լինել Թէոդորայի գաղտնիքի միակ մասնակցողը և հետեւաբար կ'լինէր միակ պօրեղ մարդը այդ իշխող բնաւորութեանը, կորացնողը ու ստրկացնողը: Նա մտաւ այն սննհակը, որտեղ սպասուում էին վանահայրը ու իւր և այն չարագուշակ նշանը տուեց, որ լաւ յայտնի էր այդ մռայլ օրերում: Այդ չարագուշակ նշանի հետեւանքն այն եղաւ, որ այնտեղ կանգնած համբոյնները բռնելով վանահօրը ու իւր հրեցին դէպի միջանցքը, որ տանում էր պալատի յետին մուտքը, դէպի այն մուտքը, որտեղ իւզալի կերակրների ծանր հոտը, ցոյց էին տալիս, որ այդտեղից հեռու չէր խոհանոցը: Նրանք անցնելով կողքի միջանցքը, մօտեցան ծանր սողնակով գոցուած երկաթեայ դրանը. նա բացուեց, և այնտեղ երևաց բազմաթիւ պառնայներով մի քարեայ սանդուխտ, որը լուսաւորուում էր պատի լամպերի աղօտ սլաքով: Սանդուխտի վերին ու ներքին տափակ քարածնների վրայ կանգնած էին համբոյն պահապաններ, որոնք նման էին սև ծառից շինուած արձանների. այնտեղ ներքուում, մութ և սարսափելի կողքի սննհակների անցքերից, երևում էին մի շարք որմնախորշեր. դրանցից մահն մէկը ունէր իր պահապանը: Անբաղդ եկուորներին կոպտ կերպով քաշքշում ու տանում էին քարայտա-

կի վրայով, սարսափելի նեղ անցքերով, յետոյ հարկադրեցին նրանց ցած իջնել միւս երկար սանդուխտի վրայով, որը տանում էր առաւել ու առաւել դեռնի խորը. ծանր ու թանձր օդը, անտանելի խոնավութիւնը, ջրի կաթիլները, որ ամեն կողմից կաթկթում էին, այս ամենը՝ ցոյց էին տալիս, որ նրանք զանաւում են ծովի մակերևոյթից աւելի ցածր: Այն վանդակապատ դռներից. որոնց առաջից էին անցնում նրանք, լսուում էին հառաչանքներ ու աղաղակներ, որոնք նման էին հիւանդ կենդանիների պոռում-գոչումի, և ըստ այնմ կարելի էր դատել թէ որքան մարդիկ այդ ստորերկեայ բնակավայրի խոնաւ ու թունաւոր մթնոլորտում անց էին կացրել իրանց ամբողջ կեանքը...

Ստորին միջանցքի ծայրում կար մի դուռ. նրա յետեւում երևում էր մէկ կամարած և սննհակ, որ բոլորովին կահկարասիքից զուրկ էր. միայն նրա մէջտեղում՝ կար մի ծանր փայտէ տախտակ, երկաթով պատած: Նա կեցած էր ջրհորի կոպիտ շինած քարէ պատի վրայ, որի վրայ փորագրուած էր մի մակագիր, որ առնուած էր արեւիքի հին գիտնականների աստցուածքներից: Այս հին ջրհորը առաւել վաղ գոյութիւն ունէր, քան Բիւզանդիոնը հիմնող յոյները, այսինքն այն տարիները, երբ քաղաքացիք ու փիւնիկեցիք շինում էին ահագին անտաշ և կոշտ քարից շէնքեր, Կոստանդնուպոլիս քաղաքի մակերևոյթից աւելի ցած: Դուռը փակեցին. ներքինին մի ինչ որ նշանով հրամայեց սարուկներին ջրհորը ծածկող տախտակը վերցնել: Վախեցած պատանին աղաղակեց և սեղմեց վանահօրը, որը հողի գոյն

դարձած երեսով ու դողդողալով աղաչում էր խառասխրտ ներքինուն խղճալ իրանց վրայ:

— Իհարկէ, իհարկէ դուք չէք սպանիլ այդ անմեղ պատանուն.— կանչեց նա:— Ախր դա թնչ է արել, միթէ նա մեղմւոր է: Հարկ է մեղադրել միայն ինձ, ինձ և Բարտոս սարկաւազին: Եթէ հարկաւոր է մի որ և է մէկին պատժել— պատժեցէք մեզ: Մենք ծեր ենք, միւսնոյն է այսօր կամ վաղը պիտի մեռնենք: Բայց չէ՞ որ նա հրիտասարդ է, չէ՞ որ նա անմեղ է, նա դեռ ապրել է ուղում: Խօս դուք նրան մտադիր չէք սպանելու: Այս ասելով նա ծունկ չոքեց և պինդ սեղմեց ներքինու ոտները: Լեւ աղիողորմ լալիս էր և սարսափած աչքերով նայում էր սև ստրուկներին վրայ, որոնք վերցնում էին հնադարեան ջրհորի կափարիչը: Վանահօր բուն աղաչանքի պատասխանի փոխարէն, ներքինին առաւ ջրհորի կողքին եղած քարը և գցեց մէջը: Լսւում էր թէ ինչպէս այդ քարը խփուկով խոնաւ ու լորձով պատած հին ջրհորի պատերին, վերջապէս խուլ ձայնով ընկաւ մի ինչ հեռաւոր ստորերկրեայ լճակի մէջ: Սրանից յետոյ Բարսեղը կրկին նշան տուեց ձեռներով, և սև ստրուկները յարձակուեցան պատանու վրայ և հեռացրին նրան ծերունուց: Լեւ այնպէս բարձրաձայն աղաղակեց, որ ոչ ոք չ'լսեց թէ ինչպէս մօտեցաւ թէոգորա կայսրունին: Նա իսկոյն մտաւ սենեակը և գրկեց իր որդուն:

— Այդ անկարելի է և կարող չէ կատարուել:— Կանչեց թէոգորան:— Ո՛հ, ո՛հ, մի վախեցար իմ թանկագին զաւակս, նրանք քեզ ձեռք չեն տալ: Ես անխելք էի, անգութ ու չար, որ

այդպիսի բան էի վճռել...

Ո՛հ, իմ սիրելի որդեակ: Ո՛հ, սոսկալի է մինչև անգամ մտածել, թէ քո մայրը կարող էր իրան քո արեան մէջ թաթախել...

Ներքինու դէմքը խոթողուեց. նա տեսնում էր, որ իր ծրագիրը քանդուում է կանացի քմահաճոյքի շնորհիւ:

— Ինչո՞ւ դրանց սպանել, իմ վեհապանժ տիրուհի, եթէ դա ձեր սրտին խոր վիշտ ու ցաւ պիտի պատճառէ— ասաց ներքինին:— Իմանալով ու շեկացած երկաթով կարելի է նրանց ընդմիջաւանջաւ դարձնել:

Կայսրունին նրա խօսքերի վրայ ուշադրութիւն չ'դարձրեց և դառնալով որդուն ասաց.

— Լե՛ւ, համբուրիւ ինձ, թոյլ տուր ինձ, որ գէթ մի անգամ կեանքումս զգամ թէ ինչպէս իմ զաւակի փափուկ շրթունքները դիպչում են իմ բերնին: Մի անգամ էլ: Ո՛հ, ո՛հ, բաւական է, այլապէս ես անգոր կ'լինեմ ասիւ և անիւ այն, ինչ որ դեռ հարկաւոր է: Ծերրակ, ասաց կայսրունին, դու մօտ ես քո կեանքի վերջին օրերին, և նայելով քո յարգելի դէմքին ես չեմ կարող մտածել, որ քո շրթունքներից սուտ խօսք դուրս գայ: Դու այսքան տարուայ ընթացքում իրօք որ իմ գաղտնիքը պահել էիր: Այ՞ թէ ոչ:

— Ճշմարիտ եմ ասում, որ պահել էի: Երգւում եմ մեր վանքի պաշտպան Ս. Ղուկասի անունով, որ բացի ծերունի Բարտոս սարկաւազից և ինձանից ոչ ոք ոչինչ չ'գիտէ:

— Ուրեմն կնքիւ կրկին քո շրթունքները: Եթէ դու անցեալում հաւատարիմ էիր, անկասկած ապագայումն էլ հաւատարիմ կ'լինիս: Այս

ասելով, նա դարձրեց իր հրաշալի աչքերը դէպի որդուն տարօրինակ տրտայայտութիւնով, որի մէջ խառնուել էին սէրը խոտաորտութեան հետ և ասաց:—Իսկ դու, Լե', կարճիւ հմ արդեօք ես քեզ հաւատալ: Դու կարճիւ հա արդեօք պահել այդ գաղտնիքը քո մէջը, որը ոչ մի բանում օգուտ չի բերիլ քեզ, այլ միայն քո կորստեանը և քո մօր անկման պատճառ կ'դառնայ:

— Ո՛հ, մայրիկ, ես քեզ ֆլաս չեմ պատճառիլ: Երբեքում եմ, որ ես կը լռեմ...

— Հաւատում եմ ձեզ: Ձեր վաճառքը և դուք երկուսով կ'ստանաք ինձանից այնպիսի օգնութիւն, որը կ'հարկադրէ ձեզ օրհնել այն օրը, երբ որ դուք մտաք իմ պալատը: Այժմ աղատ էք, դնացէք: Եւ ես այլևս չ'պէտք է տեսնեմ ձեզ: Հակառակ դէպքում դուք կարող էիք ինձ պատահել առաւել փափուկ տրամադրութեան տակ և կամ տաւել խստասիրտ. առաջինը առիթ կ'տար իմ կորստեան, իսկ երկրորդը՝ ձեր: Բայց երբ իմ ականջին հասնի լուր, եթէ ինձ մէկը շնջայ, որ դուք ինձ մատնել էք, այն ժամանակ դուք երկուսդ էլ կ'կորչէք ձեր արեղաներով ու ձեր վաճառքով, և այս կորուստը լաւ դատ կ'լինի ամենքի համար, ով որ կայսրուհու հաւատարմութեան երդմանց կ'դառնուի:

— Ես չեմ տեսիլ,—ասաց ծերունի վանահայրը,—չեն ասիլ նոյնպէս Բարտոս սարկաւազը և Լեը: Ես ամենքի համար կարող եմ երաշխաւորել: Բայց այստեղ կան ուրիշները՝ այդ ստրուկները և Բարսեղը. կարող են դրանք ուրիշի մեղքը մեզ վրայ գցել:

— Ո՛հ,—պատասխանեց կայսրուհին և նրա

աչքերը յանկարծ բորբոքուեցին:—Այդ ստրուկները համբո՛հ, նրանք ոչ մի կերպ չեն կարող տարածել այն գաղտնիքը, որը նրանց յայտնի է: Իսկ Բարսեղը,—և նա իր սպիտակ ձեռքով տուեց այն նշանը, որով ներքինին դեռ նոր էր մահուան դատապարտել ծերունուն ու պատանուն... Սե ստրուկները յարձակուեցան նրա վերայ այնպէս, ինչպէս շները եղջերուի վրայ:

— Ո՛հ, ողորմած և թանկագին տիրուհի, այս ի՞նչ է: Այս ի՞նչ է: Դուք այդ կարող չէք հրամայել.—սկսեց աղաղակել ներքինին, խղճալի ու կտրուած ձայնով:—Ես ի՞նչ եմ արել: Ինչո՞ւ ես պէտք է մեռնեմ:

— Դու ինձ գրգռեցիր իմ սեպհական արևան դէմ: Դու ուզում էիր իմ գաղտնիքը իմ վրայ դորձադրել: Ես այդ կարգացի քո աչքերի մէջ, կարգացի հէնց սկզբից: Անգութ ու ստոր մարդասպան, ինքդ կրիր այդ պատիժը, որ դու ուրիշների համար էիր պատրաստել: Դու ինքդ քեզ կորուստի մատնեցիր: Ես ամեն ինչ ասացի:

Կայսրուհին լռեց և կրկնեց իր խորհրդաւոր նշանը համբ ստրուկներին:

Ծերունին ու պատանին սարսափած դուրս ելան կամարած և սենեակից, որտեղ նրանք ծանր տանջանքներ ու փորձութիւններ էին կրել: Երբ որ նրանք քիչ յետոյ յետ նայեցին, անմիջապէս տեսան ռսկահուռ շրջագզնատի մէջ փայլող անողոք կայսրուհուն և նրա մօտ ջրհորի կանաչ պատը և ներքինու բացած մեծ ու կարմիր բերանը, որը աղաղակում ու պաղատում էր այն բոլորին, երբ լարուած ոյժերով ստրուկների իւրաքանչիւր քայլը մօտեցնում էր նրան անխու-

սափեւի մահուան: Նրանք ձեռներով փակելով իրանց ականջները, հեռացան մի կողմ, բայց շարունակ լսում էին կարծես մի ինչ որ կանացի ճիչ, իսկ յետոյ մի ուժգին կոհակի ցայտում մի ինչ որ տեղում, հեռում, ստորերկեայ խաւար անդնդում...

Ահա այսպիսի վախճան ունեցաւ անհոգի ու անզուրկ Բարսեղ ներքինին:

Վ Ե Ր Ջ

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱՆ ԵՒ ՎԱՃԱՌԻՈՒՄ ԵՆ ՄԵՐ ՀԵՏԵԻԵԱԼ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Գիտն է

- I. «Խնչժ համար է կեանքը»—Լէօն-Դէնի.—10 կ.
- II. «Կայսերական մատանի»—Լ. Մուրախինի. 10 կ.
- III. «Վերադարձ դէպի հայրենիք» Կոնան-Դոյլի 15 կ.

Պատրաստ են տպագրութեան և հետզհետէ լոյս կը տեսնեն հետեւեալ թարգմանութիւնները.

- I. «Գիտութեան ձայնը Աստուծոյ գոյութեան մասին»—հեղինակութիւն Կուրբէի.— Ֆրանս. գիտ. ճեմ. անդամ.
- II. «Բարոյական դաստիարակութեան հարցի շուրջը»—Ն. Սօկօլով.
- III. «Գիտական զրոյցներ»—(այլ և այլ նշանաւոր հեղինակների).
- IV. «Պատմական ապացոյցներ Յիսուսի մասին»—Ֆարրարի.
- V. «Բարեկամական խորհուրդներ նորատի օրիորդներին»—Ած. դօկ. Ջօն Միլլերի:

271
201

8035

481

Гибель в 15 400.

Росси (Бул) 3-1939

Названия на Дону, 25 апреля, 1939 г.

См. Н. Восточный.